

Ս. Ա. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, Գ. Լ. ԵԹԻՄՅԱՆ

ՓԻԼՈՒՄԱՆ ԹԱՅԻՐՅԱՆ

(Վանաձորի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու կառուցման

170-ամյակի առթիվ)

Վանաձորի Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու բակի գերեզմանատանը պահպանվում է Փիլուման Թալիրյանի տապանաքարը, որի վրա գրված է.

«Այս է տապան Իզբաշի Փիլումի
Մեծահամբաւ Թաիրովի՝
Քաջ ծառայող ըռուսաց ազգի
Գերահռչակ եկեղեցի Աստվածածնի:
Ջեռամբ սորա կառուցանի
Պարծառք հայոց ազգի:
Ով հանդիպողք, տուք զօղորմի:
Վախճանեցաւ 1847-ն ամի»:

Տապանաքարի վրա թեւ չի գրված Փիլումի ծննդյան թվականը, սակայն 1831 թ. Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղի մարդահամարի ցուցակում նրա անվան դիմաց գրված է 55 տարեկան, ուստի նա ծնվել է 1776 թ. Կարին (Էրզրում) քաղաքում: Թե ինչպես է ընթացել նրա հետագա ճակատագիրը, մեզ դեռևս անհայտ է: Նրա շառավիղներից Ալբերտ Արամի Թալիրյանը (Փիլումի Գևորգ որդու ծոռը) իր, «Վասիլ Թալիրով» գրքույկում այդ մասին գրեթե ոչինչ չի հիշատակում, բացի այն, որ Փիլումանը Էրզրումից իր բազմանդամ ընտանիքով շատերի հետ 1830 թ. ամռանը գաղթել է Մեծ Ղարաքիլիսա և մի քանի ամիս անց, 1831 թ., գյուղի բնակչության օգնությամբ ավարտել նոր եկեղեցու կառուցումը, որովհետև հին եկեղեցին երկու տարի առաջ ուժեղ երկրաշարժից ավերվել էր: Ահա թե ինչ է փորագրված այդ նոր եկեղեցու շինարարական արձանագրությունում. «Ի թագաւորութեան Ռուսաց Նիկողայ Պալուվիչին եւ ի Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց Տեառն Յոհաննու Կաթողիկոսի, 1831 թ. շինեցաւ կաթողիկէ Սուրբ եկեղեցիս Յանուն Սուրբ Աստուածածնայ եւ յառաջնորդին մերոյ Յարութին վարդապետին, եւ յառաջ ի շարժմանէ փլուցաւ, որ քար քարի վրայ որ ոչ մնաց, այժմ ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ՝ Փիլուման Իզբաշ, օգնականութեամբն ամենայն ժողովրդոց վերստին նորոգեցաք»:

Նյութական նպաստ բերածների անունները նույնպես փորագրված են այդ շինարարական արձանագրության մեջ: «Յիշատակ է տված Սուրբ Աստուածածնայ 15 թուման Շամբորեցի իշխանաց Սարգիս աղէն, Մկրտիչ աղէն, Աղամալ աղէն, յիշատակ է տված Սուրբ Աստուածածնայ հինգ թուման Գեղամեան Տէր-Սամուէլի որդի Աւետիք, յիշատակ է Ա. Զաֆ, Բ աշտանակ Օհաննէս Սիմոնով, յիշատակ է Եղանգ Սօլօմոն՝ երեք թուման, յիշատակ Տէր - Ղաջամեան Աւետիք՝ Բ թուման, էլի Շամբորեցի բարեպաշտ անձիքը տվին տասնհինգ թուման յիշատակ Սուրբ Աստուածածնայ»:

Եկեղեցու պատի այս արձանագրությունը և տապանագիրը որոշ տեղեկություններ են հաղորդում Փիլուման Թայիրյանի մասին: Խիստ ուշագրավ են հատկապես «խլքաշի», «մեծահամբաւ Թայիրով», «քաջ ծառայող ըոռուսաց ազգի» և «պարծաճք հայոց ազգի» արտահայտություններն ու բառերը: Այժմ փորձենք բացել տարիների մութ ու թանձր շղարշը և լույս սփռել Փիլուման Թայիրյանի անցած ուղու վրա, որը, մեր կարծիքով, արժանի է հանգամանակից ուսումնասիրության:

1828 թ. ապրիլի 14-ին սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը: Ամբողջ արևմտահայությունն իր ազատագրության հույսը կապում է այս պատերազմի և ռուսական զենքի հաղթանակների հետ: Այս էր պատճառը, որ հայ հայրենասեր ուժերը աջակցում էին ռուսական բանակին և ամեն կերպ օգնում նրան: Այդ աջակցողներից մեկն էլ Էրզրումցի Փիլուման Թայիրյանն էր, որ այդ ժամանակ 52 տարեկան էր և հայտնի հասարակական գործիչ ու ճանաչված մարդ: Նա Էրզրումի հայերից կազմում է 100 մարտիկներից բաղկացած կամավորականների ջոկատ, միանում ռուսական զորքերին և հերոսաբար մարտնչում դարավոր թշնամու դեմ՝ իր հայրենիքի ազատության ու փրկության համար: Փիլումանի ջոկատը հատկապես աչքի է ընկել հայրենի քաղաքի՝ Էրզրումի ազատագրման համար մղած մարտերին, որոնք ընթացան 1829 թ. ապրիլի վերջերից մինչև հունիսի վերջերը: Ապրիլին թուրքական 60-հազարանոց բանակը Էրզրումից շարժվում է Հասան-Ղալա՝ խնդիր ունենալով վերագրավել Կարսը և ներխուժել Արևելյան Հայաստան: Փիլումանը, վտանգելով իր կյանքը, թուրքական զորքերի այդ շարժման մասին լուրը հասցնում է ռուսական զորքերի հրամանատար, գեներալ Պանկրատևին: Թշնամու մտադրության մասին իմանալով՝ ռուսները դիրքեր են գրավում Կարսից Էրզրում տանող ճանապարհի վրա, այնուհետև անցնում հակահարձակման: Ռուսական բանակներին է միանում Փիլումանի ջոկատը: Քաջածանոթ լինելով տեղանքին ու ճանապարհներին, հմտորեն տիրապետելով թուրքերենին, նա իրոք մեծ ծառայություն է մատուցել ռուսական հրամանատարությանը: Խիզախ հայրենասերը ռուսական հրամանատարության և իր մարտական ընկերների կողմից արժանանում է «յուզբաշու» (հարյուրապետի) պատվավոր կոչմանը, որը սիրով կրել է նաև Մեծ Ղարաքիլիսայում մինչև իր կյանքի վերջը: Եթե չլիներ այս փաստերը, անպա կարելի էր եզրակացնել, որ Փիլումանը եղել է Էրզրումի շրջակայքի գյուղերից մեկի յուզբաշին (տանուտերը): Բայց «քաջ ծառայող ըոռուսաց ազգի» արտահայտությունը սովոր-

րական տաճարների հետ ոչ մի կապ չունի. այստեղ խոսքը վերաբերում է զուտ պատերազմին:

1829 թ. հունիսին դեպի Էրզրում շարժվող ռուսական զորքերին, Փիլումանի ջոկատից բացի, Էական օգնություն ցույց տվեցին նաև Բասենի, Կարսի, Էրզրումի, Բայազետի հայերը: Մարտական ջոկատներ էին ղեկավարում Էրզրումցիներ Գրիգոր Շեքերճյանը, Մկրտիչը, բայազետցի Մելիք-Մարտիրոսը և ուրիշներ: Սողանլուի (հունիսի 20-ին), Հասան Ղալայի (հունիսի 24-ին) ճակատամարտերում գլխավին ջախջախելով թուրքական զորքերին՝ հունիսի 25-ին ռուսական բանակները գեներալներ Պասկևիչի, Բուրցովի, Մուրավյովի և Պանկրատևի հրամանատարությամբ մոտենում են Էրզրումի դարպասներին և պահանջում սերասքեր Հաջի Սահմի փաշայից՝ իրենց հանձնել Էրզրումը: Եվ ահա այս գործում ևս իր ավանդն է ներդնում Փիլուման լուգբաշին: Նա ամենուրեք քարոզում է իր հայրենակիցներին՝ ամեն կերպ օգնել ռուսական զորքերին և նպաստել քաղաքը ռուսներին հանձնելու համար:

Պաշտպանություն չգտնելով քաղաքի բնակչության կողմից՝ թուրք փաշան հունիսի 17-ին Պասկևիչին է ուղարկում Էրզրումի բերդի բանակները: Էրզրումի գրավումը կանխորոշեց պատերազմի ելքը. Թուրքիան պարտվեց: 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին ստորագրվեց Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը, որտեղ մեզ դարձյալ հիասթափություն էր սպասում: Ռուսական դիվանագիտությունը գերադասեց ամրապնդվել Սև ծովի ափերին: Եվրոպական խարդախ դիվանագիտությունը լայն աջակցություն ցուցաբերեց Օսմանյան Թուրքիային, այլ ոչ թե ճնշված ու տառապած հայ ժողովրդին: Ռուսական զորքերի ու հայ կամավորների ազատագրած Էրզրումը, Կարսը, Բայազետը, Վանա լճի ավազանն ու Ալաշկերտի հովիտը կրկին վերադարձվեցին Թուրքիային: Ռուսաստանին անցան Սև ծովի արևելյան ափը, Անապա, Փոթի և Գալաթիայի քաղաքները, ինչպես նաև Ախալցխայի փաշայության տարածքի մի մասը՝ Ախալցխա և Ախալքալաք բերդերով: Այդ պայմանագրի 13-րդ հոդվածով երկու կողմերի հպատակներին իրավունք վերապահվեց 18 ամսվա ընթացքում ինքնահոծար մեկ երկրից տեղափոխվել մյուսը:

Արևմտահայերի մեծ գաղթն սկսվեց 1830 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: Բայազետի, Կարսի և Էրզրումի փաշայություններից և Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգներից 14.947 ընտանիքներ (90-100 հազար մարդ) ներգաղթեցին Արևելյան Հայաստան, որը 1828 թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայի պայմանագրով անցել էր Ռուսաստանին: Նրանցից մոտ 100 ընտանիքներ բնակություն հաստատեցին Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում (հիմնականում Էրզրումցիներ և կարսեցիներ): Թեև մի քանի հրատարակություններում և մամուլում («Կիրովական» տեղեկատու) այդ թիվը ուղեփոխված է և հասցված նույնիսկ «մի քանի հարյուր ընտանիքների», բայց մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Մեծ Ղարաքիլիսայում մշտական բնակություն հաստատած արևմտահայ ընտանիքների թվաքանակն ընդհուպ մոտենում է 100-ի:

Պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո, մույնիսկ չսպասելով սահմանված նպաստ ստանալուն, բազմաթիվ հայ գերդաստաններ շարժվում են դեպի ռուսական սահմանները: Գեներալ Պասկևիչը 1830 թ. հունվարի 22-ին Ռուսաստանի ռազմական մինիստր Չերնիշևիչին գրում էր, որ 1829 թ. հոկտեմբերից մեծ քանակությամբ հայեր անցել են ռուսական սահմանը, ընդ որում՝ Կարսից ու Գրա շրջակայքից 2500 ընտանիքներ արդեն տեղավորվել են Արագած լեռան ստորոտներում ու Փամբակի գյուղերում, իսկ Էրզրումցի 25 ընտանիքներ՝ Լոռիում: Չի բացառվում, որ այդ 25 ընտանիքները կամ Գրանցից մի քանիսը հաստատվեին Մեծ Ղարաքիլիսայում: Այս տեսակետն ավելի է ամրապնդվում, երբ 1831 թ. մարդահամարի ցուցակներում Փիլուման Թայիրյանի գերդաստանը կա, իսկ մույն Էրզրումցի Ավագ Կարապետովինը (Ղարազյոզյաններ) և էլի 31 գերդաստաններ չկան: Նշանակում է, Թայիրյանները և այլ Էրզրումցիներ եկել են 1829 թ. և հասցրել քաղաքացիություն ձեռք բերել: Դեռ մոր էին տեղավորվել գաղթականները և ռուսական պետության տրամադրած օգնությամբ կառուցել իրենց տները (յուրաքանչյուր ընտանիքին տրվեց 25 ռուբլի տեղափոխման ծախս, իսկ շինարարության համար հատկացվեց բավականաչափ գումար և անհրաժեշտ շինանյութ, Գրանք 6 տարով ազատվում էին հարկերից, 3 տարով՝ պարհակներից), երբ 1831 թ. սկսվեց ծխական ցուցակագրությունը (մարդահամար) Փամբակի ու Բորչալուի դիստանցիաներում (տարածաշրջան), որոնք դեռևս Վրաստանի կազմում էին (Հայկական մարզում ցուցակագրությունն սկսվել էր 1829 թվականից և ավարտվել 1832 թ.): Ցուցակագրության նպատակն էր ճշտորեն պարզել, թե որքան ընտանիքներ, որքան բնակչություն է ներգաղթել Պարսկաստանից, Արևմտյան Հայաստանից ու Թուրքիայից, որպեսզի ձեռնարկվեն վարչական, ագրարային, հարկային ու այլ միջոցառումներ:

1831 թ. էլ Փիլուման Թայիրյանը նախաձեռնում և ավարտում է Ղարաքիլիսայի մոր եկեղեցու կառուցումը: Շինարարական արձանագրության մեջ նշված կաթողիկոսը Հովհաննես Կարբեցին է, որն աթոռակալել է հենց եկեղեցու շինարարության տարում՝ 1831 թ. մինչև 1842 թ.: Մեծ Ղարաքիլիսայի եկեղեցին ենթարկվում էր Հաղպատի հոգևոր թեմին, որի առաջնորդը Հարություն վարդապետն էր: Եկեղեցու դռան վերևի արձանագրության մեջ փորագրված են շինարարության մասնակիցների և մի քանի այլ անուններ:

Եկեղեցու կառուցումը հովանավորող մեկենասների մասին հետևյալը կասենք. մեզ թվում է, որ կազմակերպվել է հանգանակություն: Ղարաքիլիսայից հատուկ մարդիկ են գնացել Օսմոքո և դիմել տեղի աղաներին: Գեղամյան Տեր Սամուելի որդի Ավետիքը կալվածատեր Գեղամյաններից է, որոնք 1804 թ. գծովելով Երեւանի խանի հետ՝ Կոտայքից հեռացան Փամբակ ու Վրաստան, բայց միացումից հետո վերադարձան Կոտայք: Հովհաննես Սիմոնովը, որը ջախ ու աշտանակ է նվիրել եկեղեցուն, տեղացի է՝ Տեր-Սիմոնյաններից է: Վերջին երկու մեկենասները տեղացի չեն, որովհետև Մեծ Ղարաքիլիսայի ծխական ցուցակներում մենք չենք հանդիպել Նոյնյան և Տեր-Ղաջամյան տոհմանուններին:

Հին եկեղեցու կառուցման ժամանակի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ղարաքիլիսայի եկեղեցու Տեր Խորեն ավագ քահանա Խանգադյանը (1846 - 1925 թթ.) իր հուշերում գրում է, որ «հայոց քարաշեն հնադարյան եկեղեցին այդ դեպքից (1826 սկսված ռուս - պարսկական պատերազմը - հեղ.) քիչ առաջ սաստիկ երկրաշարժից արդեն փլատակների կույտ էր ներկայացնում»: Հայ մեծ լուսավորիչ Խանչատուր Աբովյանը (1809-1848) երբ 1826 թ. հունիսին Թիֆլիսից եկել է Մեծ Ղարաքիլիսա և այլևս չի կարողացել շարունակել ճանապարհը դեպի Քանաքեռ պատերազմի պատճառով, այդ եկեղեցին տեսել է «խարխուլ, կիսաքարաշեն, կիսափայտաշեն», այսինքն երկրաշարժն արդեն եղել էր, և եկեղեցին կիսով չափ ավերվել: Գյուղացիները փայտով մի կերպ նորոգել էին այն:

Ղարաքիլիսայի հին եկեղեցին դեռևս կանգուն տեսել են եվրոպացի ճանապարհորդներ Ջեյմս Մորիերը (1812 թ.), Ռոբերտ Կեր Փորտլորը, Կովկասի կառավարչապետ, գեներալ Երմոլովը, Պարսկաստան մեկնող նրա պատվիրակության անդամները (1917 թ.) և ուրիշներ, որոնք նկարագրել են հին Ղարաքիլիսան ու իր եկեղեցին: Հարց է առաջանում. իսկ ե՞րբ է կառուցվել «հնադարյան» եկեղեցին: Եկեղեցու բակում եղած տապանաքարերի չափերի ու զարդանախշերի, մի քանի խաչքարերի զարդաքանդակների հորինվածքի և դեկորատիվ հարդարանքի համեմատական ուսումնասիրությունը մեզ թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ հին եկեղեցին կառուցվել է 13-րդ դարում, Ջաքարյանների իշխանության շրջանում:

Նոր եկեղեցին կառուցվել է հին հարևանությամբ՝ նրանից մոտ 10-15 մ դեպի հյուսիս: Օժնարարներն օգտագործել են նաև հին եկեղեցու քարերը: Նոր եկեղեցու քարերի մի մասը դեղնագույն է, սակայն մոտակայքում դեղին քարերի հաճախակի կարծիքներ կան, որ դեղնագույն քարերը բերվել են Անի-Պեմզայից, իսկ սև տուֆը՝ Ղըշլաղ գյուղի քարհանքից:

Փիլոման Թայիրյանին վերաբերող մի հետաքրքիր փաստի մասին ևս: 1831 թ. մարդահամարի ցուցակում Փիլոման Թայիրյանի ընտանիքի դիմաց գրված է. «Երբ կազմված էր կամերալ ցուցակագրությունը, ներկայացավ փոխգնդապետ Վասիլ Կարգանովը (Ղորղանյան - հեղ.) և ներկայացրեց փաստաթուղթ, որ Փիլոման Թայիրովը վարձակալել է իր հողը և ընտանիքով հանդերձ իր կալվածատիրական գյուղացին է»: Հետագայում, 1842 թ. կամերալ ցուցակագրության մախօրյակին, երբ ստորագրվում էին հին ցուցակները, այդ գրառմանն ավելացվել է, որ, իրոք, կալվածատիրական գյուղացիների Փամբակի դիստանցիայի ցուցակում 4-րդ թվահամարի ներքո Փիլոման Թայիրովի ընտանիքն է:

Հավանաբար երբ կարսեցի ու էրզրումցի զաղթականները եկան Մեծ Ղարաքիլիսա, թեև իշխանություններն ուզում էին, որ նրանք բնակվեն պետական հողերում, բայց այդպիսի հողեր այլևս չկային: Իր բազմանդամ ընտանիքին ապահովելու նպատակով Փիլոմանը հող է վարձակալում կալվածատեր Ղորղանյանից: Իսկ թե երբ է փրկագնել հողը և ազատվել կալվածատիրական կախվածությունից, որևէ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Այբերտ Թայիրյանն իր գրքույկում թեև այդ

մասին ոչինչ չի գրել, բայց կարծում եմք, որ մա որոշ տեղեկություններ ունեցել է։ Նա միայն մեկ-երկու մախադասությամբ նշում է, որ Փիլոմանը «պայքարել է Լոռվա ցյուղացիության ազատագրության համար»։ Պարզ է, որ այդ պայքարն ուղղված էր կալվածատիրական հողատիրության դեմ։

Սերունդները միշտ էլ երախտագիտությամբ են հիշելու հայազգի բարերարներին, որտեղ էլ որ նրանք գործել են, այդ թվում՝ Փիլոման Թայիրյանին, որի կենսագրության միայն մի հատվածը մենք ուսումնասիրեցինք։ Համոզված եմք, որ հետագայում ևս մեր նյութեր կգտնվեն, որոնք կամբողջացնեն մեծ հայրենասերի ու բարերարի կենսագրությունը։

